

Захириддин Бобурнинг Тошкент шахрига доир карашлари унинг тож-тахт учун кураш ва яшаш даври билан бевосита боғлиқ. "Бобурнома"даги 1502-1503 йиллар воқеалари тасвирида жами 21 марта Тошкент номи зикр этилади, факат икки марта 1510 ва 1528 йиллар воқеалари баёнида Бобур шахсиятига дахлдор бўлмаган ҳолда - тарихий жой номи тарикасида келтирилган.

"Бобурнома"нинг дастлабки саҳифалари 1494 йил воқеалари, Фар-гона вилоятининг тасвири билан бошланади. Муаллиф Исфара вилояти ҳақида сўз юритар экан, Мовароуннахрнинг Шайбонийхон томонидан эгалланиши тарихига тўхталади: "Мухаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонга шикаст бериб, Тошканд ва Шохрухияни олгон маҳалда, ушбу Сўх била хушёр кўхпояларига келиб, бир йилга ёвуқ танкислик била ўтқариб, Кобул азимати килдим".

Ушбу тарихий далилда биз икки муҳим фактга дуч келамиз. Бу воқеадан олдинги Бобурнинг Тошкент ва унинг хонликлари билан бўлган муносабати заминидан, аниқроғи, шаҳар Шайбонийхон томонидан забт этилгунга қадар Тошкент шахрига хон бўлган Бобурнинг она томонидан қариндошлари ҳамиша унга паноҳ бўлганлар.

Темурийлар салтанати даврида Тошкент ва Шохрухия шаҳарлари 1506 йилга қадар Чигатой хонлари тасарруфида бўлган. "Ўшал фурсаттин тарих тўккуз юз секкизгача Тошканд ва Шохрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди, - деб ёзади Бобур. - Бу фурсатта мўгул улусининг хон ва султонлиги Юнусхоннинг улуг ўғли, менинг тағойим Султон Маҳмудхонда эди. Умаршайх мирзонинг оғаси, Самарканд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўгул улусининг хони Султон Маҳмудхон, чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлигидин мутазаррир эрдилар, бир-бирлари билан иттифок қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлгон тарихда, Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик тортилар".

"Бобурнома"да темурий шахзодалар билан боғлиқ сарой аёлларининг саодатли, аммо кўпинча аянчли тақдирларига оид маълумотларга дуч келамиз. Уларнинг бир қисми Тошкент хонлиги ва, умуман, Тошкент шахри тақдири билан ҳам боғлиқ. Бу таҳликали воқеалар, зодагон аёлларнинг тақдиру қисматига молик воқеалар, юқорида қайд этганимиздек, Тошкент шахри турли султон ва шохларнинг қўлидан қўлига ўтганлиги заминидан вужудга келганлигини кўрамиз. Захириддин Бобур ушбу маълумотларни отаси Умаршайх мирзонинг аҳли аёли зикрида келтириб "ўзгалардин кичик бир кизнинг улуг Султон Нигорхоним эдиким..." деб бошлаб, Султон Нигорхонининг мардона хусусияти, ўқтамлиги ҳақида фикр юритади. У сарой аҳлининг ҳеч биридан сўрамасдан, билдирмасдан Тошкентга паноҳ излаб келади ва ниятига эришади. Бирок, тақдир уни кўп сарсон-саргардон қилади. Бобур бу масалага ҳам холис ёндашади: "Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч қимга хабар қилмай, Тошканд-га оғаларига бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик Султонгаким, Чингизхоннинг улуг ўғли Жўжи нас-ли қозок султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шохрухияни олгонда ўн икки мўгул навқари била қочиб Адик Султонга борди. Адик

Султондин икки кизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонларига, яна бирини Султон Саъидхоннинг ўгли Рашид Султонга берди. Адик Султондин сўнг козок улусининг хони Косимхон олди... Косимхон ўлгандан сўнг хоним Кошгарга, Султон Саъидхон қошига келди".

Албатта, Тошкент шахрининг 2200 йиллик тарихидаги ҳар бир лаҳза, ким шаҳарга бош бўлганию, ким уни салтанатдан айиргани илм учун ҳам, тарих илми билан кизикувчилар учун ҳам муҳим деб биламиз. "Бобурнома"да Султон Аҳмад мирзо - теурий султонлардан бирининг номи тез-тез тилга олинади, муаллиф у ҳақда асосан ижобий фикр билдиради. Бобурга Султон Аҳмад мирзо амаки бўлиб, у муайян муддат Тошкент ва Сайрамни Бобурнинг отаси Умаршайх мирзога беради. Бобур Султон Аҳмаднинг уруш ва муҳорабаларини ёритар экан, унинг Тошкент ва унинг атрофида бу шаҳарни эгаллаш, ўз тасарруфига киритиш учун кўп жангу жадаллар бўлгани, улар олиб борган курашларни куйидагича тасвирлайди: " Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида, Чир суйининг ёқасида Султон Маҳмудхон била... бир-бирига бокмай бузулдилар, кўпрак черик эли Чир суйида гарк бўлдилар."

1497 йилдан бошлаб Заҳириддин Бобур тақдири билан Тошкент хонлигида юз берган воқеалар бир-бирига боғланиб борган. Фаргона ва Самарканд тахтидан ноумид бўлган, авваллари бу икки стратегик жихатдан муҳим шаҳарга эгаллик қилиш ниятида бўлган Бобурнинг умиди узилиб, энди ўзи Тошкентдаги хон додалари кўмаги, ҳарбий ёрдамига муҳтож бўлиб қолади. Бирок, ҳамма жойда Бобурга нисбатан душманона муносабатда бўлган шахслар бу ерда ҳам унга қарши иш олиб бордилар. Шу йиллари Бобур Хўжандда вақтинча паноҳ топганида ганимлари унинг яқин қишиси Халифани ундан йироқ тутиш мақсадида фитна гаплар қиладилар ва Бобур кўнглига жуда яқин бўлган бу дўсти, маслаҳатчисини бош-қа шаҳарга эмас, айнан Тошкентга боришини маъқул кўради. Бунинг устига бош вазир даражасидаги шахс - Косимбекни ҳам Тошкентга жўнатиб, масалани ижобий ҳал этиш, Андижонга бориш йўлларини қидиради. "Бобурнома"даги бу тарихий воқеалар айнан Тошкент хонлиги ва унинг атрофидаги жойларда ўтган: "Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқшева эллар Халифани менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Хусайн мирзони ва баъзиларни барий қилдилар. Халифага Тошканд сари руҳсат берилди. Косимбекни Тошкандга хон қошига юбориб, Андижон устига юримакни истидъо қилинди. Хон ҳам черик тортиб, Охангарон жулгаси била келиб, Қандирлик добонининг тубига тушганда мен ҳам Хўжанддин бориб хон додами кўрдим. Қандирлик добонини ошиб Аҳси тарафига тушулди".

Заҳириддин Бобур бошқа теурийзодалардан фарқ қилган ҳолда, бобоси Амир Теуур салтанатини бор бўй-басти билан қайта тиклаш, унга раҳбарлик қилиш мақсади билан ўспиринлигидан ёниб яшаган, Бобур Тошкентга - хон додасига ёрдам бериш мақсадида ҳаракатга тушар экан, "чун салтанат дағдағаси ва мулкғирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юримаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонга юримак ҳаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига бордим".

Матнга эътибор берайлик: Бобурнинг Андижон тахтига эришиши Тошкентдан етадиган кўмакка боғлиқ бўлиб турибди. Бобур Тошкент хонидан олган кўмакдан кейин "Хўжандта таваққуф қилмай, ўта қиқиб, илгаб, Қандибодомни сўл қўлга қўюб келиб, кеча била шоту

кўюб Насух кўргониниким, Хўжандтин ўн йигоч йўлдур, Кандибодомдин уч йигоч, ўгурлаб олдук", дер экан, нақадар шиддат билан кўшимча худудларни тасарруфига кўшишга интилганини кўрамыз. Мазкур матндаги "таваккуф килмай", "ўта чикиб", "илгаб", "сўл кўлда кўюб", "кеча била шоту кўюб" каби сўз ва иборалар Бобурнинг мақсади сари шошиб интилгани, унда мулкгирлик хисси жўш урганлиги, бунинг боиси - Тошкент хонидан олган ёрдами эканлигини англаймиз.

"Бобурнома"да Захириддин Бобур уни қадам-бақадам таъкиб қилиб юрган Аҳмад Танбалнинг кишиларидан қочиб турли юртларда бориб қолар экан, бу дафъа доволон ошиб Масчоҳга келади: "Яна добон ошиб Масчоҳга келдук. Хотирга кечтиким, мундок тоғдин тоғқа алоҳон ва аломон, вилоятимиз йўк, еримиз йўк, турмак бетакрибдур, хон қошига Тошқандга-ўк боралинг".

У "Бизга қурбон ийди Шохруҳияда бўлди. Бетаваккуф ўтуб, хон қошига Тошқандга бордим" дер экан, кўнглига ҳеч нарса сигмаганини кўрамыз. Бобурнинг Тошкент хони билан бу галги учрашуви олдинги кўришганларидан фарқ қилган. Ўша даврнинг одатига кўра, шох, султон, бекларнинг ҳузурига борган киши агар шеър ва адабиётга тааллуқли шахс бўлса, бу арбоблар номига битилган шеър, фахрия, қасидалар ёзиб тақдим этиши расм бўлган. Бобур ҳам тошкентлик хон додасига бир рубоий ёзиб тақдим этган. Бу рубоийнинг мазмунида хонга нисбатан на мадх, на таъриф-тавсиф бўлмасдан, унда, аксинча, рубоий муаллифининг юқоридаги мушқул аҳволи, гариблиқда чеккан укубатлари ва бу ночор аҳволдан озурдаланганлик руҳи бор. Бундан ташқари, Бобур бу рубоий билан ўзининг шеърятдаги дастлабки қадамлари қучини синаган; иккинчидан, хон додасининг шеър билиш қобилиятини шеършунос сифатида ҳам баҳолаганки, бу жуда муҳим: "Бизга қурбон ийди Шохруҳияда бўлди. Бетаваккуф ўтуб, хон қошига Тошқандга бордим. Бу рубоийни айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди. Ул маҳалда шеър мусталаҳотига мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштаъб киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлик газали қамрок эди, бу рубоийни хонга ўтқариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тийгудек шофий жавоб топмадим. Голибо, шеър мусталаҳотига қамрок татаббуъ қилгондурлар. Рубоий будур:

Ёд этмас эмиш кишини
меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни гурбатта киши.
Кўнглум бу гариблиқта
шод ўлмади ҳеч,
Гурбатта севунмас эмиш,
албатта, киши".

Захириддин Бобурнинг Тошқентга сафари бўйича унинг хон билан қайси масалада қенгрок музоқара олиб борганлиги ҳақида маълумот жуда қам. Шунга қарамасдан, ҳар ҳолда, Тошқент хонлиги учун Шайбонийхоннинг ҳам, Аҳмад Танбалнинг ҳам душманона муносабати аниқ бўлса қаракки, Бобурнинг хонга берган маслаҳати асосида хонлиққа қарашли Пскент ва Сомсийрак атрофида муҳофаа қоралари кўрилганлиги ёш Бобурнинг ҳарбий стратегик қарашлари ўша пайтда шаклланганлигидан қарак беради.

Захириддин Бобурнинг Тошқентда бўлган даври, эҳтимол, унинг тақакқуридаги энг

талотум пайт бўлса керак. Чунки "Бобурнома"да "Охир мундок саргардонликтин ва бу навъ бехонумонликтин жонга еттим. Дедимким, мундок душворлик била тирилгунча, бош олиб йитсам яхши. Бу навъ хорлик ва зорлик била эл билгунча, оёгим етганча кетсам яхши. Хитойга бормокни жазм килдим" деса, куйирокда фикри яна ўзгаргани, Тошкентга нисбатан осойишта жойда ўзининг келажагини кайси юрт ва давлатлар билан боғлашни ўйлагани, хаёллари бир-бирини инкор этувчи режалар билан чалкашиб кетганини анг-лаймиз. Унинг бир қарорга келдим деган бу режасини ҳаммадан сир тутганини, хатто "бу хаёлимдин ҳеч киши сохибвукуф ҳам килиб бўлмас эди. Не жихаттинким, онамга худ мумкин эмас эрдиким, мундок сўзларни айта бўлгай" деб, Мўғулистон ва Турфонга боришни, шунда барча мушуқликлар, Шайбоний ва Танбал мухорабаларидан холи бўлиши мумкинлиги хақида Тошкент шаҳрида туриб режалар тузади.

Хар холда, Бобур Тошкентда кичик хонни кутиб олади ва тақдирнинг қарҳи Бобур томонда бўлиб Тошкент хони "Тошқандта келиб бот-ўк Султон Аҳмад Танбалнинг устига Анди-жонга черик тортилар. Қандирлик добонининг йўли билан мутаважжих бўлдилар. Охангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зиркон ва Карнон навоҳисида икки хон қатилдилар. Карнон навоҳийсида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўттиз минг ченадилар".

Тошкент хонлигининг қарҳий тартибларининг орасида "ўрон" - бугунги истилоҳда "парол"нинг ишлатилиш тартиби Тошкент шаҳри тарихи учун ҳам жуда муҳимлигини алоҳида таъкидлаш жоиз. Масаланинг муҳим томони яна шундаки, мухорабаларни анча бошидан ўтказган, Бобур учун ҳам "Тошқанд", "Сайрам" сўзларининг аскарлар орасида парол сўзи сифатида ишлатилишини эшитиш қизик эди. "Бобурнома"да бу манзара қарҳи Тошкентда эмас, Андижон атрофида бўлган бўлса ҳам "Тошқанд" атамаси парол бўлгани Тошкент шаҳри тарихини жиддий ўрганиш ва шунга ўхшаш далилларни топиб бугунги ёшлар дунёқарашини Ватанга меҳр даражасида қўтариш мумкинлигига шубҳа йўқ. Энг муҳими, ушбу ҳолатнинг иштирокчиси Бобурнинг ўзи бўлгани, Тошкент шаҳри боис Бобур ҳам буни қитобида батафсил қелтиргани муҳим. Мазкур ҳолат ўта қизикарли бўлганлиги боис биз ҳам бу қарҳани тўлиқ қелтиришни маъ-қул қилдик: "Бу қайфият мундок экандурким, Айюб Бекқикнинг туманидин бир неча мўғул ўшдин биздин айрилиб қозоқликка андижоннинг қирдиға қелган экандурлар. Бизнинг қерикнинг қавқосин эшитиб, инқалиқ била илгаррак қелиб ўрондашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: улқим, қар қавқнинг ўрони қор, неқуққим, баъзи қавқнинг ўрони "қурдона"қур ва баъзининг "тўқбой", баъзининг "лулу"; яна бир қамом қерикка иш мақалида икки лақзни ўрон қўярларқим, иш вақтида учраққонда, қери бир лақзини айтқонда, яна бир ул маъқуд лақзни айтқай, то бу тарик била эл ёғийдин айрил-гай ва ўз қишисини ётдин қарқ қилгай. Ул қорушта маъқуд ўрон алқози "Тошқанд" била "Сайрам" эди. "Тошқанд" деса, "Сайрам" дейилгай, "Сайрам" деса, "Тошқанд". Бу орада - шўрда Қожа Муқаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: "Тошқанд", "Тошқанд" деб қелурлар. Қожа Муқаммад Али сирт қиши изтиробта бўлур, муқобалада ул ҳам "Тошқанд", "Тошқанд" қер. Мўғуллар ёғий қишиси қаёл қилиб сурон солиб, таблқоз қолиб, ўқ қўярлар. Ушбу тарик қалат қавқо била турмаб қаришон бўлдук".

Шундай қилиб, биз "Бобурнома"да Тошкент шаҳри билан боғлиқ воқеаларнинг асар муаллифи сарғузашт-лари ва Тошкент хонлиғида бўлиб ўтган воқеалар, шақслар

дунёкараши билан боғлиқликда таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. "Бобурнома"нинг сўнгги саҳифаларида ҳам Тошкент ҳақида икки-уч марта сўз борса-да, улар географик атама сифатида келган ва шарҳлашга муҳтож эмас. Юқоридаги воқеадан кейин Аҳмад Танбал Тошкент хони ҳарбий юришларидан ўз қучини йўқотиб, лашкарлари орасида паришонлик бўлади ва Заҳириддин Бобур Афғонистон - Қобулга йўл олади ва у ерда мустаҳкам давлатини тузади.

Хасан Қудратуллаев,
филология фанлари доктори, профессор